

Ingrid Millbourn

Kooperatismen — ett alternativ till kapitalism och socialdemokrati 1900—1920¹

Det var vanligt bland vissa ledande socialdemokrater åren kring 1900 att definiera den kooperativa rörelsen som den tredje organisationen i arbetarrörelsen. Man ansåg att de fackliga, socialdemokratiska och kooperativa organisationerna hade eller borde ha olika ansvarsområden. Kooperationen tog hand om handeln och varudistributionen, facken slogs för lönen och tiden, medan partiet skötte den statsägda och statsplanerade produktionen samt befrielsen. Samtidigt önskade andra socialdemokrater, som ofta också var engagerade kooperatörer förändra partiets strategi och mål i riktning mot en ekonomisk strategi och en kooperativ ekonomi.²

Under perioden 1900—1920 förekom det också anklagelser från socialdemokratiskt håll mot Kooperationen för att vara borgerlig, medan företrädare för borgerligheten i sin tur anklagade Kooperationen för att gå socialdemokratins ärenden. Dessa anklagelser synar Olof Ruin och Herbert Tingsten för att utvärdera om Kooperationen till sitt väsen var liberal eller socialdemokratisk. Båda visar utifrån olika aspekter att det fanns både samhörighet och skillnader mellan socialdemokratien och den kooperativa rörelsen. En gemensam medlemskår och likhet i målsättningen har enligt Ruins uppfattning medfört att KF tidvis har accepterat en "trepelariologi" samt bifallit SAP:s önskan om ställningstaganden för socialdemokratien. Samtidigt har både Ruin och Tingsten visat att kooperatörerna intensivt försvarade Kooperationen som en neutral och självständig ekonomisk rörelse. Men ingen av dem undersöker om detta försvar var ett försvar för en självständig kooperativ ideologi. Tingsten ser visserligen hos förbundssekreteraren G H von Koch en ansats till en självständig ideologi utanför partipolitiken. Men han utvecklar inte tanken utan anser att behovet av goda och billiga varor var det centrala för Kooperationen. En tredje forskare Hugo Kylebäck har analyserat KF:s distribution och tillverkning av goda och billiga varor samt KF:s strider med det privata näringslivet. Han ser dock inte denna praktik i relation till en kooperativ ideologi.³

Forskningen om förhållandet Kooperation och partipolitik är en relevant fråga, men det är, enligt min mening, viktigt att veta att den i hög grad är bestämd av de anklagelser och försvar som förekom under perioden. Själv menar jag att först genom kunskapen om att Kooperationen faktiskt omfattade en egen ideologi, blir det möjligt att förstå Kooperationens försvar för självständighet,

anklagelserna mot den både från socialdemokraterna och det privata näringslivet samt motsättningarna inom SAP om kooperationens roll i arbetarrörelsen. Mitt syfte här är att undersöka och förklara den kooperativa ideologin, här kallad *kooperatismen*, sådan den framträder både i teoretiska utsagor på KF:s kongresser, i pressen, i stadgar, i program och i KF:s ekonomiska praktik fram till omkring 1920. Avsikten är också att visa hur teori och praktik står i ett ömsesidigt förhållande till varandra och tillsammans utgör den kooperativa ideologin.⁴

Eftersom kooperatismen var socialistisk i den bemärkelsen att den önskade avskaffa det kapitalistiska systemet var den ett konkurrerande samhälleligt och ekonomiskt system inte bara till kapitalismen utan också till socialdemokratin. Detta bemötte socialdemokraterna med att söka kontrollera rörelsen, medan det privata näringslivet främst med hjälp av bojkotter och prissänkningar sökte konkurrera ut kooperationen.

En socialdemokratisk "affär"

Den borgerliga anklagelsen att kooperationen var en socialdemokratisk "affär" hade stöd hos exempelvis Axel Danielsson, tidningen Arbetets redaktör och ledamot i SAP:s partistyreelse. Han var en av dem som 1898 tog initiativ till att bilda konsumentföreningen PAN i Malmö. Danielsson ansåg att föreningarna var positiva för arbetarnas levnadsstandard, att de uppfostrade arbetarna till att sköta ett företag och att den kooperativa rörelsen utvecklades på ett sunt sätt, eftersom den behärskades av socialdemokratin.⁵ Den senare uppfattningen tycks dock främst ha speglat Danielssons önskan och inte ett faktiskt förhållande, eftersom andra socialdemokrater som samtidigt också var kooperatörer, riktade kritik mot partiet för brist på intresse för kooperationen. Till dem hörde Axel Rylander, som sökte påverka partiet bland annat genom att knyta an till socialdemokratin positiva värdering av stordrift och effektivitet:

Socialdemokraterna framhålla ju alltid den gemensamma stordriftens företräden framför smådriftens. Framhålla alltid det av den privatkapitalistiska konkurrensen framkallade varudistributionssystemet såsom både oekonomiskt och skadligt.

I linje därmed förordade han en varudistribution i stor skala, där kontakten mellan konsumenter och producenter var direkt, vilket skulle göra varorna billigare. Om försäljningen blev omfattande borde priserna sjunka ännu mera, då föreningarna kunde köpa varorna med rabatt från grosshandlarna. Blev verksamheten stor nog kunde föreningarna även producera nödvändighetsvaror som bröd, kött och charkuterier. Rylander underströk att alla människor var konsumenter och att deras valfrihet som sådana var en källa till kraft. Partiet borde därför se kooperationen som en tillgång, som en möjlighet för konsumenterna att få del i vinsten på samma sätt som löntagarna kunde få löneökningar genom en strejk. CN Carleson, som var SD:s huvudredaktör när Rylan-

der skrev sina artiklar i tidningen, såg också Kooperationen som en socialistisk organisation och dessutom redan i rådande samhälle:

Den storartade affär som till vår saks såväl som dess medlemmars gagn blomstrar upp så kraftigt i arbetarrörelsens hägn... . Det må vara nog att här påminna om detta stycke förverkligad socialistisk organisation mitt i nutiden.⁶

Både Carleson och Rylander ansåg att Kooperationen hade betydelse för arbetarnas standard men att dess största betydelse var att praktisk tillämpa de ekonomiska teorier som de förordade för socialdemokratin. Här skiljde de sig åt från Danielsson som ansåg att Kooperationen endast var viktig för levnadsstandarderna.

Danielsson skrev om föreningen PAN:s svårigheter och deras orsaker. De berodde, enligt hans mening, dels på handelns struktur i Malmö och dels på arbetarnas nära förhållande till handlarna, speciellt genom kvinnornas kredithandel. Han trodde dock att kvinnorna kunde vänja sig av med ett sådant beteende, då det främst berodde på slarv och dåliga vanor. Som åtgärd mot svårigheterna i stort föreslog Danielsson att PAN borde organisera alla föreningar i Sverige till en helhet för att göra fördelaktiga inköp samt söka kontakt med den internationella Kooperationen.⁷

Konsumentföreningarna i Göteborg och Stockholm såg positivt på Danielsens förslag. I juni 1899 träffades A C Lindbladh, Axel Rylander och Olof Persson, representanter för Göteborgs, Stockholms och Malmös föreningar, och beslöt att inbjuda alla landets föreningar till en allmän konferens i syfte att bilda ett Kooperativt Förbund som skulle arbeta med agitation, organisering och grossistverksamhet. De tre förklarade att det var viktigt att arbetarrörelsen aktivt medverkade och erkände Kooperationen som en viktig del i kampen för en bättre tillvaro. De omtalade också att de haft ett möte med SAP:s partistyrrelse som lovat medverkan och stöd.⁸

Diskussionen i partistyrelsens VU hade inletts av Rylander. Han omtalade att dagligen inkom frågan från landsorten, hur partiet förhöll sig till Kooperationen. Branting framhöll att frågan var något ovanlig, då partiprogrammet inte talade om Kooperationen. Olof Persson menade då att man från partihåll måste se till den förändring Kooperationen kunde bli för framtidens varudistribution. Rylander ansåg att partipressen skulle framhålla för arbetarna att de genom sina inköp i en konsumentförening gav ett stöd åt hela arbetarrörelsen. A C Lindbladh, som även var ledamot i partistyrelsen, befarade att liberalerna lätt kunde ta rörelsen under sitt beskydd, om ledarna för Kooperationen inte fick det stöd som var önskvärt. Han omtalade att en allmän konferens skulle sammankallas i augusti för att bilda ett kooperativt förbund. Motivet var att genom det ta ledningen för Kooperationen. Dock ville han först höra partistyrelsens åsikt. Rylander höll med Lindbladh, varnade för liberalerna och underströk Kooperationens nytta för arbetarrörelsen under förutsättning att denna tog ledningen. Han menade att rörelsen inte kunde bli framgångsrik, förrän partistyrelsen gav den sitt effektiva stöd. Partistyrelsen biföll Rylanders förslag

att kraftigt stödja Kooperationen bland annat genom att påverka partipressen att skriva om den.⁹

Denna interna diskussion visar att socialdemokratien inte behärskade Kooperationen som Danielsson påstått, men att partistyrelsen önskade det. Gruppen kring Rylander, som tillhörde dem som ville förändra socialdemokratien i riktning mot en kooperativ ekonomi och en ekonomisk strategi, spelade i detta syfte på partiledningens rädsla för att liberalerna annars kunde komma att kontrollera Kooperationen.

KF bildas — en centralorganisation för kooperatorerna

Rylander, Lindblad och Persson inbjöd därefter landets kooperativa föreningar till en kongress den 4 september 1899 för att bilda Kooperativa Förbundet (KF). Deras avsikt att därigenom trygga en socialdemokratisk ledning över Kooperationen misslyckades dock. Till kongressen kom representanter för 41 föreningar, representerande cirka 8 875 medlemmar. De beslöt att bilda en fullt självständig organisation som organisatoriskt liknade SAP:s och LO:s. Den bestod av lokala föreningar, en förbundsstyrelse på sju medlemmar, som inom sig utsåg ett VU med tre medlemmar, och kongressen som beslutande organ. I stadgan fastslogs att Kooperationens syfte var att ”sprida allmän medborgerlig uppfostran och höja befolkningens ställning i såväl moraliskt som ekonomiskt avseende”. Detta innebär att Kooperationen riktade sig till hela befolkningen, medan initiativtagarna hade föreslagit en begränsning till arbetarklassen. Olof Persson redogjorde för den omedelbart nödvändiga verksamheten, dvs att få bort alla mellanhänder som fördyrade varorna. Detta skulle ske genom att alla konsumentföreningar gjorde sina inköp gemensamt genom en partiaffär som handlade direkt med producenterna. Tills vidare skulle förbundsexpeditionen agitera för bildandet av föreningar samt köpa och leverera varor. Av de tre initiativtagarna invaldes Lindblad och Persson i förbundsstyrelsen. Man beslöt avvakta tills behov förelåg med att tillsätta en förbundssekreterare¹⁰

Hugo Kylebäck menar, utan att ange källa, att mer än 200 nya konsumentföreningar hade bildats 1896—1899 som en följd bland annat av de tre socialdemokraternas, Danielsson, Lindblad, Rylander, agitation.¹¹ Om så var fallet framstår bildandet av KF som ett ännu större misslyckande för socialdemokraterna, eftersom endast 41 föreningar av dessa 200 hörsammade deras inbjudan till att bilda KF. Dessutom godtog de inte ett socialdemokratiskt inflytande. Kooperationen skulle i stället vara *politiskt neutral*, vilket på intet sätt innebar att Kooperationen saknade en självständig ideologi. För förståelsen av dess särart är det nödvändigt att först se till den ekonomiska verklighet i vilken Kooperationen verkade.

Tullar, karteller och levnadsstandard

I försiktiga ordalag gjorde sakkunniga i betänkan­det över tullsystemet 1924 den bedömningen att industriarbetarklassen, tack vare en lägre välståndsutveckling än rimligt med hänsyn till de nominella lö­nerna, hade bidragit till industrins utveckling och kapitalägarnas förmögenhetsökning perioden 1888—1913. Detta skedde genom prisstegringar, möjliggjorda genom kartell- och trustbildningar.¹² Enligt trustlagstiftningskommitténs betänkande 1921 var 180 karteller och 20 trust­er kända år 1920. Man ansåg att cirka 50% av en stockholmsfamiljs nödvändighetsvaror var föremål för en monopolistisk prissättning. Bland de varor som kommittén påtalade, där prissättningen var oskälig, fanns por­slin, margarin, havregryn, mjöl, socker, tvål, gummiskor, fotogen.¹³ I statliga utredningar och i forskning har framhållits att den omedelbara effekten av tullskyddet 1888 var kraftiga prisstegringar på nödvändighetsvaror som fläsk, säd, bröd, mjölk, kött och margarin. Priserna steg kraftigt till omkring 1892 för att sjunka 1892—1895. Därefter steg priserna kontinuerligt fram till 1913, då tullarna utgjorde 15—20 % av varornas genomsnittsvärde. Tullkostna­den kunde läggas till varornas pris tack vare monopolbildningarna.¹⁴

Monopolbildningar och tullar är två ekonomiska strategier, den förra genom­förd av företagen och den senare av staten. Båda inver­kade negativt på de lägre klassernas lev­nadsstandard genom prisökningar. Både tull- och monopol­faktorn är enligt min mening försummade områden, när såväl dagens som går­dagens lev­nadsstandard diskuteras. Dessa faktorer är dock inte tillräckliga för att bedöma lev­nadsstan­darden. För en sådan måste man även beakta faktorer som hur många lönen skulle försörja, hur många som arbetade i en familj, lan­dets allmänna kultur­stadium samt organisering i fack- och konsumentföre­ningar. Även varje enskild familjs hushållning hade betydelse, t ex om familjen hade koloni och hushållsgris, möjlighet att baka och konservera, göra inköp via kontakter med landsbygdens befolkning och alkoholkonsumtionen.¹⁵

I SOU försökte de sakkunniga göra en allmän bedömning av lev­nadsstan­darden med hänsyn till reallönerna, trots svårigheter med inkomstuppgifter, då endast högre inkomster var taxerade. För de lägre inkomsttagarna gjorde man jämförelser med lö­nerna i Danmark och i England samt de uppgifter som Otto Dalkvist redovisade 1899. Han hade undersökt tre arbetarkategorier i Stock­holm och ansåg att deras löner var representativa för hela landet. Undersök­ningen visade att lö­nerna sjönk under åren 1885—1888 för att åter stiga om­kring 1894. Åren 1895—1909 steg industriarbetarnas löner i Stockholm med 64%.¹⁶ I SOU visades också att lö­nerna var som lägst från 1880-talet till om­kring 1895. Därefter ökade även arbetarnas löner, när andra gruppers löner ökade, dvs arbetarna fick del i en ökad nationalrikedom. Samtidigt visade ut­redningen att de nominella löneökningarna för arbetarklassen var långt högre än reallönerna; för perioden 1881/85 — 1906/10 ökade de nominella med 98 %. Orsaken till den lägre reallönen var enligt SOU, som redan sagts ovan, de kraf­tiga prisstegringarna, möjliggjorda genom företagens monopolsamarbete.

Producenterna tog med andra ord tillbaka löneökningar med hjälp av höjda priser som konsumenterna fick betala. Förutom denna kostnad för konsumenterna pekade man i utredningen på tullens karaktär av ojämlig indirekt beskattning. Beskattningen blev högre ju lägre inkomsten var, då en större andel av denna måste användas till nödvändighetsvaror. Denna regressiva beskattning beräknades öka kostnaderna för lägre tjänstemän och arbetarhushåll med cirka 9,5% på nödvändighetsvaror 1913—1914. Det var utifrån detta underlag som utredarna drog slutsatsen att arbetarklassen genom minskad köpkraft, särskilt åren 1895—1913, ”åtminstone i någon mån bör kunna ha bidragit till det starka industriella uppsving, som kännetecknat dessa år.”¹⁷

Yvonne Hirdman söker också bedöma arbetarklassens levnadsstandard kring sekelskiftet. Hon beräknar med hjälp av Myrdal, Jörberg och Dalkvist prisstegringen till 25% och löneökningen till 65% för åren 1897—1909, dvs en reallöneökning på 40%. I SOU visades däremot en lägre reallöneökning — åren 1896/00—1906/10 var ökningen enbart 20%. De olika resultaten kan bero på att SOU:s utredare och Hirdman beaktar olika faktorer. Båda ser till löner och priser. I SOU tas dessutom stor hänsyn till monopolens och tullarnas effekt för levnadsstandarden, medan Hirdman är ensam om att beakta yrke, familjens storlek, säsongarbetslöshet, barn- och kvinnoarbete samt alkoholkonsumtionen, vilken var betydande. En utredning 1899 visade att 21 % av ogiftas och 16 % av giftas inkomster användes till alkohol. Om en familj hade denna alkoholkonsumtion och fler barn än två anser Hirdman att familjen led av kronisk undernäring på gränsen till svält. Det som gjorde att arbetarfamiljerna trots allt överlevde var enligt Hirdman barn- och kvinnoarbetet, ett tillskott som utgjorde c:a 15—30 % av familjens inkomster.¹⁸

Sammantaget ger dessa två analyser en bild av att de lägre klassernas levnadsstandard låg på eller strax under existensminimum och att människorna klarade sig tack vare icke mätbara eller statistiskt registrerade överlevnadsstrategier. En sådan strategi som dock inte beaktas i dessa analyser är den kooperativa rörelsen.

Det är svårt att bedöma vilken betydelse konsumentkooperationen hade för arbetarnas levnadsstandard åren kring sekelskiftet, eftersom uppgifter både om människornas köpkraft och kooperationens omfattning är vaga. I en undersökning av arbetarklassens förhållanden i Landskrona har jag visat att år 1900 fanns det 2 044 arbetare och att det fanns cirka 800 medlemmar i konsumentföreningen, den sk Ringen, varav de flesta torde ha varit arbetare.

Beräknade utgifter för en arbetarfamilj var år 1902:

Mat — två vuxna och fem barn	624:—
Hyra — ett rum och kök	120:—
Ved och ljus	48:—
Sjukkasse-, föreningsavgifter	22:—
Kronoskatt	6:—
Tvätt, kläder, skor m m	27:50
summa	847:50

Lönen var 812 kr per år för en yrkeskunnig arbetare. Matkostnaden som var budgetens största kunde sänkas med ca 62—93 kr om året om inköpen skedde hos Ringen, då utdelningen på köpta varor var cirka 10—15 %. Dessutom tillkom, vilket inte har medräknats, att Ringen höll lägre priser än privathandlarna.¹⁹

Om denna beräkning är representativ kunde inköp i en konsumentförening sänka kostnaden för nödvändighetsvaror med cirka 20%. Därigenom kunde den som var kooperatör återtaga den kostnad som karteller och truster enligt SOU:s beräkningar lade på alla konsumenter i form av oskäligt höga priser.

Ytterligare en svårighet, när det gäller att bedöma Kooperationens betydelse för levnadsstandarden är osäkerheten om Kooperationens omfattning före 1909. Kooperativa föreningar är kända från 1850-talet, då minst åtta föreningar för produktion bildades av bland annat skräddare och typografer i Stockholm.²⁰ Under perioden 1865—1874 lär 300 konsumentföreningar ha bildats. De flesta upplöstes dock efter en kort tid. Perioden 1883—1887 bildades 500 konsumentföreningar, de sk Smithska ringarna.²¹ I juni 1884, när alla Skånes arbetarringar samlades till möte kom 20 000 personer och lyssnade till SA Hedin, August Palm och Nils Wessel. I Lund exempelvis anmälde sig cirka 400 personer som intresserade av att bilda en ring i juli 1883. Ringen kom genast i konflikt med köpmännen och borgarskapet, då dess syfte var att förbilliga livsmedlen genom varuinköp, starta ångkök, bageri- och varubutik. Styrelsen bestod av tre hantverksarbetare, en bokhållare och en mästare. Ringarna tycks enligt protokoll och styrelseberättelser ha bildats främst av arbetare. Detta framgår också indirekt därigenom att agitatorer för socialdemokratien vände sig direkt till arbetarna för att försöka förmå dem att inte stödja och att inte bilda ringar utan i stället organisera sig politiskt. Ringarna försvann. Men orsaken tycks inte ha varit socialdemokraternas kritik utan att arbetarna lämnade dem, då medelklassen successivt tycks ha tagit över verksamheten.²² Intrycket är att dessa tidiga föreningar endast hade en kortvarig och lokal betydelse för ett mindre antal familjers levnadsstandard.

På 1890-talet nyregistrerades mer än 200 konsumentföreningar. Och strax efter KF:s bildande 1899 fanns det troligen ca 300 föreningar, då så många uppmanades genom brev att ansluta sig till KF. År 1900 var 45 föreningar med 10 098 medlemmar anslutna till KF.²³ G H von Koch uppskattade åren 1901 och 1904 antalet föreningar till cirka 3—400 men framhöll sin osäkerhet, om de var sant kooperativa eller ekonomiska handelsbolag. 1906 beräknade Kooperatören, KF:s tidskrift, att det fanns 600 föreningar i landet.²⁴ Om varje förening i likhet med dem som 1905 var anslutna till KF i genomsnitt hade 200 medlemmar så var 120 000 personer/familjer medlemmar i konsumentkooperationen. Omfattningen var i så fall så betydande att föreningarna bör ha varit av vikt för många familjers standard.

Kunskapen om produktionskooperativen är lika bristfällig. Man tror det fanns cirka 50 stycken åren 1865—1880, medan inga siffror finns därefter för

perioden fram till sekelskiftet.²⁵ Omkring 1910 lär det ha funnits cirka 50, varav tio var medlemmar i KF. Enligt KF:s styrelseberättelse 1913 fanns det sex ”rena produktionsföreningar” och tio ”andra produktionsföreningar” som var medlemmar i KF. Med ”andra” avsågs att vissa bageriföreningar ansågs vara rena konsumtionsföreningar. Upplösningstendensen var enligt Socialstyrelsens beräkningar hög; cirka hälften av de kooperativ som hade bildats 1897—1910 var upplösta år 1910.²⁶ Slutsatsen måste bli att produktionskooperativen endast hade en kortvarig och lokal betydelse för de som arbetade i dem.

Oavsett svårigheterna med att fastställa den kooperativa rörelsens ekonomiska betydelse ser jag bildandet av konsumentföreningar i relation till de lägre klassernas erfarenheter av sk dyrtider, från 1880-talet orsakade av tullar, karteller och truster. Kooperationen var medlemmarnas ekonomiska strategi för att förbättra levnadsstandarden och i agitationen för den framfördes en ekonomisk och samhällelig teori, vars mål var att avskaffa det rådande kapitalistiska systemet.

Kooperatörernas socialism

Den kooperativa rörelsen hade ett starkt stöd från många av samtidens ekonomiska teoretiker. John Stuart Mill och Stanley Jevons ställde sig som den första brittiska kooperativa kongressens beskyddare 1869. I Frankrike stödde Charles Gide Kooperationen och i Tyskland var det Ferdinand Tönnies, Werner Sombart, Lujo Brentano som dels agiterade för den och dels ägnade den ett vetenskapligt intresse. På 1890-talet var Pjotr Kropotkin och William Morris positiva till ett kooperativt samhällssystem. I Sverige hade professorerna Gustaf Hamilton och C E Ljungberg på 1860-talet agiterat för Kooperationen, medan August Strindberg gjorde detsamma på 1880-talet. Flera av dessa teoretiker hade det gemensamt att de var positiva till ett decentraliserat samhälle som byggde på ett kooperativt eller ett federativt system. Däremot hade de olika uppfattningar om Kooperationen som en strategi för samhällsförändring samt dess betydelse för samhället i stort. Hamilton ville exempelvis bevara rådande samhälle med hjälp av Kooperationen, medan Strindberg ville ha ett nytt samhälle byggt på ett kooperativt system.²⁷

Kooperationen var en internationell rörelse — i tiden samtida med arbetarnas fackliga och politiska organisering. Internationella Kooperativa Alliansen (IKA) hade bildats 1895. Dess ideologi var präglad av en önskan om fred och harmoni. Detta yttersta mål skulle uppnås därigenom att Kooperationen avskaffade privatkapitalismen som ansågs vara grundorsaken till alla krig. När IKA bildades var organisationen öppen för alla slags kooperativa föreningar såväl arbetarägda som konsumentägda. Meningen var att de skulle samarbeta på lika villkor. Man var också positiv till systemet med vinstandelar både i privatägda och konsumentägda företag. Men inom IKA fanns även förespråkare för en al-

ternativ syn på produktionen. Den innebar att Kooperationen skulle ledas och ägas enbart av konsumenter, vilka skulle både producera och distribuera varor. Förebild var den kooperativa förening som bildats av vävarna i Rochdale 1844. Den engelska rörelsen hade övergivit systemet med produktionskooperativ 1886. I stället producerade och ägde konsumentföreningarna företagen och de anställda arbetade via sina fackföreningar för sina arbetsvillkor. Varje medlem i föreningen betalade en lika stor insats och erhöll återbäring i relation till inköpen. Gemensamt för båda riktningarna var kravet på självständighet gentemot staten. Inget statligt stöd till Kooperationen godtogs, förutom lagstiftning för att skydda näringsfriheten.

Inom IKA ledde frågan om statshjälp och frågan om vinstandelar till en konflikt dels när lantbrukskooperationen ställde sig positiv till att mottaga statlig hjälp och dels när anställda arbetare i konsumentägda företag krävde andel i vinsten i sin egenskap av producenter. Det visade sig då att majoriteten inom IKA var emot både statshjälp och vinstandelar. År 1904 tog IKA även definitivt ställning i produktionsfrågan och beslöt att IKA endast skulle vara öppet för konsumentföreningar. Samtidigt förklarade IKA att man var emot allt samarbete med privatkapitalismen och att IKA:s mål var en förändring av det ekonomiska systemet så att privata kapitalister avskaffades. Lantbrukskooperationen som var producentägd bildade därefter en självständig organisation.²⁸

KF:s offentliga budskap i press och på kongresser var i likhet med IKA:s präglad av tron på ett nytt produktions- och samhällssystem, som varken liknade socialdemokratins eller kapitalismens, och dess syfte var att skapa fred och gemenskap inom och mellan nationerna. Förutsättningen var att hela befolkningen organiserade sig som konsumenter. Men i praktiken vände man sig främst till arbetarna, då de antogs vara mest intresserade av att avskaffa kapitalismen. Man påpekade för dem att deras "*ena vara*" visserligen var arbetskraften, men att deras "*andra vara*" var konsumtionskraften. I förhållandet till stat, samhälle och politiska organisationer framhölls principerna: självhjälp utan statligt stöd eller gåvor, självstyrelse, självansvar, närings- och konkurrensfrihet. Syftet var att ersätta konkurrensen med ett planmässigt system i enlighet med konsumenternas verkliga behov. I frågan om produktionen var KF, trots medlemskap i IKA från 1900, öppet för produktionskooperativ fram till år 1914.²⁹

GH von Koch var en av dem som utvecklade tankar om Kooperationens moral, vilka i grunden innebar en tro på möjligheten att förändra samhället så att det präglades av "lagen om samverkan" i stället för rådande konkurrens och vinningslystnad. Koch underströk att, även om rörelsen främst vände sig till arbetarklassen, så var den politiskt neutral och öppen för alla, eftersom alla medborgares intressen som konsumenter i grunden var desamma. Tanken var att samverkan i kooperativa föreningar skulle leda till att den gemensamma vinsten av arbete och kapital fördelades rättvist till hela folket och att därav skulle följa broderskärlek och fred.³⁰ När Kooperatören, tidskrift för KF, star-

tade 1904 angreps i linje med dessa tankar konkurrenssystemet. Det sades göra människorna till mammonsdyrkare och förhindra idealitet. I stället för egenytan ville man att rättvisepincipen skulle vara närvarande vid all handel och produktion.³¹

KF:s förbundsstyrelse lade fram ett förslag till program inför 1906 års kongress, som visserligen aldrig antogs men var representativt för de tankar som framförts inom KF. Programmet liknade de politiska partiernas, då det inleddes med allmänna grundsatser med mål och motiveringar, varefter följde förslag till praktiska åtgärder. I grundsatserna utpekades "vinningslystnaden" som grund för samhällets ekonomiska elände. Handel och produktion ansågs inte ske till människornas välbefinnande utan i syfte att samla privata kapital. Motsättningen mellan de rikas förmögenheter och förtrycket av de fattiga ansågs leda till en blodig revolution, om inte utvecklingen ändrades. Man förklarade att kooperatörerna ansåg att det fanns en fredlig väg till rättvisa om handelns och produktionens vinster återgick till den konsumerande allmänheten. För att uppnå detta mål förklarade programmet att Kooperationen måste vara internationell.³²

I debatten och i programförslaget fanns en enighet om de övergripande metoderna för den praktiska verksamheten, vars förebild var den engelska Kooperationen. Koch framhöll Kooperationens möjlighet att enbart sälja goda och oförfalskade varor som hade tillverkats under skäliga arbetsvillkor och inte under "utsvettningsystemets" villkor. Han framhöll att varorna kunde bli billigare för konsumenterna, då det stora antalet mellanhänder, dvs grossister och detaljister, skulle försvinna och handeln koncentreras till några få stora butiker. Därav följde att kostnaderna minskade, vilket innebar ett sparande både för den enskilde och för nationen. Till affärsprinciperna hörde även att vinsten skulle fördelas i relation till inköpen, kontant betalning, goda varor till gängse priser och att ingen konkurrens skulle finnas mellan de kooperativa föreningarna.³³

KF var alltså i strid med IKA:s beslut öppet för alla kooperativa föreningar. I Sverige var man liksom inom IKA enig om att statshjälp var oförenligt med Kooperationens principer, medan det fanns olika meningar om produktionskooperativen. Koch och Martin Sundell, som efterträdde Koch 1905 som KF:s förbundssekreterare och redaktör för Kooperatören, argumenterade för produktionskooperativen. Koch menade att trots svårigheter och misstag lovade de gott inför framtiden. Deras svårigheter förklarade han bero på bland annat brist på rörelsekapital, marknadskriser samt medlemmarnas okunnighet. Dock trodde han att svårigheterna kunde övervinnas, att kooperativen skulle få stor omfattning och att de kunde förändra arbetarnas arbetsvillkor. Tack vare dem skulle arbetarna få hela inkomsten av sitt arbete; genom lönen såsom arbetare och genom vinsten såsom kapitalägare. Förutom ovannämnda ekonomiska fördelar ansåg Koch att Kooperationens största betydelse var dess förberedande roll: "En förskola till framtida kooperativt produktiva företag."³⁴

Det förekom också en agitation för specifika varor, kooperativt tillverkade, som Frams cigarrer och syfabriken Linneas kläder. Den var riktad till konsumentföreningarna och deras medlemmar, vilka ansågs svika kooperativen, då de köpte privatillverkade varor. Man framhöll att Frams produktion inte var större än att föreningarna kunde sälja dess varor. Men endast ett fåtal tog sina cigarrer därifrån.

Martin Sundell argumenterade för stöd åt Linnea, bildad 1905. I Linnea fördelades återbäringen i proportion till medlemmarnas inköp och till sömmer-skornas lön. Sundell lade speciell vikt vid att fabriken fanns på ett område präglad av obetalt kvinnoarbete och "feta" fabriker. Genom Linnea trodde han att solidaritet skulle kunna väckas hos konsumenterna, så att de tog avstånd från "svettade" varor, medvetna om att det fanns en prisgräns som var brottslig att understiga, då det var obetalt arbete. Om alla enbart köpte kooperativt tillverkade varor kunde en förändring av arbetsvillkoren ske:

Vilken mäktig kraft vore det icke, vilken hjälp åt de utsugna och i samhällets skugga levande och kämpande trälarna om vi finge sådana köpare, som icke önska att priserna skola vara så billiga, att icke skälig lön kan lämnas? Om vi finge sådana köpare, som hörde de suckar varje plagg, tillverkat under svettningssystemet, sänder upp? /.../ låt dessa "billiga" kläder berätta hur dyra de äro, dyra för dem, som gjort dem, huru fattig hon är, och du skall icke känna dig frestad att på henne övervältra en del av vad du borde ge.

Men samtidigt fanns både hos Koch och Sundell en ambivalens och ett närmande till tanken att Kooperationen kanske endast borde omfatta konsumentägda företag. Sundell agiterade för Linnea 1907 i Kooperatören, men året innan hade han inför fackföreningsrörelsen förordat konsumentägda företag, där arbetarna fick agera fackligt för sina arbetsvillkor. Detta tycks han ha gjort i besvikelse över att de produktionsföreningar som fackföreningsrörelsen hade bildat inte hade anslutit sig till KF. Han uttryckte tvivel om deras kooperativa karaktär och befarade att två organisationsformer kunde uppstå utan samarbete. Han föredrog i så fall konsumentägda företag som innebar att KF i egenskap av konsumenternas organisation skulle äga och initiera nya produktiva företag. Han kunde dock tänka sig att produktionsföreningar ibland var motiverade på grund av arbetets karaktär som exempelvis inom byggbranschen, medan konsumentägda var lämpliga för att producera nödvändiga handelsvaror som bröd. Sundell uttryckte också sin besvikelse över att så många fackligt organiserade arbetare stod utanför Kooperationen och att de inte insåg att de lönehöjningar som de tillkämpat sig under stora svårigheter återtogs genom prisökningar på varumarknaden.³⁵ Även Koch som under 1800-talets slut var synnerligen positiv till produktionskooperativ tycks ha vacklat, när han 1901 och 1904 omtalade att sådana visserligen hade bildats inom sten-, sko- och cigarrindustrin men att inom organisationen var konsumentföreningarna trots allt viktigast.³⁶

I dessa budskap riktade till konsumenterna, främst de lägre klassernas, var tanken att deras makt var stor, om de organiserade sig, och att fackföreningar-

nas kamp för högre löner var meningslös, om det privata näringslivet utan motstånd kunde återta löneökningar genom prisökningar. Under verkstadskonflikten 1905 uppmanade Kooperatören arbetarna att inte enbart tänka på sin arbetskraft utan även organisera sin konsumtionskraft. Antalet föreningar anslutna till KF ökade också från 57 med sammanlagt 11 433 medlemmar år 1905 till 148 föreningar med 26 478 medlemmar år 1906.³⁷ Tanken fanns också att produktionskooperativen skulle ge arbetarna del i vinsten, en bättre arbetsmiljö och en högre lön.

KF och varuproduktionen

Produktionskooperativen kunde alltså bli medlemmar i KF. Men samtidigt tycks de ha fått föga praktiskt stöd för sin verksamhet. 1904 samma år som IKA tog avstånd från dem antog KF:s kongress en ny stadga, som innebar ett närmande till IKA:s inställning. KF:s uppgift skulle bland annat vara att "producera livsmedel och andra förnödenheter" till konsumentföreningarna.³⁸ Trots detta lade förbundsstyrelsen 1906 fram ett förslag till program som, när det gällde produktionsformerna, stred både mot denna nya stadga och IKA:s principer. Enligt detta förslag skulle kooperatörerna arbeta för att

sammansluta befolkningen i ekonomiska lokala organisationer, såsom konsumtions-, produktions- och yrkesföreningar, vilka ansluta sig till Kooperativa Förbundet, som ombesörjer en hela landet omfattande partihandelsverksamhet och produktionsföretag samt penninginstitut och träder i förbindelse med övriga länders kooperativa förbund, för att så medels organisera ett gemensamt uppträdande på icke blott den inhemska marknaden utan även på världsmarknaden.³⁹

Detta förslag låg nära Sundells och Kochs uppfattning att även produktionskooperativ borde finnas under förutsättning att de anslöt sig till KF. Signaturen P-on hade sänt in ett förslag till kongressen, där han i anslutning till programförslaget preciserade det kooperativa systemet. Han menade att den utsugning som kooperatörerna ville förhindra fanns på tre olika områden: konsumtionen, produktionen, de allmänna intressena, dvs statskassan. Han föreslog att de olika yrkenas fackförbund skulle anlägga och driva produktionen genom kooperativa produktionsföreningar. Varje arbetare ansluten till förbundet skulle ha andel i föreningen även om han arbetade hos en privat arbetsgivare. Varorna skulle säljas genom konsumentaffärerna och vinsten skulle fördelas mellan konsumenterna, föreningens arbetare och yrkesförbundet. Han tänkte sig att detta system skulle förmå konsumentföreningarna att köpa sina varor från kooperativen och att deras produktion skulle öka, eftersom alla yrkesarbetare blev intressenter i dem. Tillverkningens storlek skulle man kunna planera genom beställningar i förväg från konsumentföreningarna.⁴⁰

På kongressen 1906 diskuterade man varken programförslaget eller P-on:s synpunkter. Dock förekom en diskussion om den kooperativa produktionen, som visar att man var osäker om dess framtida utformning. Sundell framhöll

att alla nog visste att konflikter mellan arbetare och arbetsgivare i flera fall lösts genom att arbetarna bildat produktionskooperativ. Han underströk att detta var att rekommendera. Ernst Andersson, ombud för cigarrfabriken Fram, bekräftade detta samband. Han omtalade att Fram hade bildats vid en strejk för att arbetarna skulle få arbete. Syfabriken Linneas ombud lade vikt vid fabriken betydelse för förbättrade arbetsvillkor. Hon omtalade att arbetsdagen hade förkortats i förhållande till privata företag och att den kortare dagen hade betydelse för hälsan. På Sabbatsbergs sjukhus var de intagna för invärtes sjukdomar till 40 % sömmerskor. I diskussionen framhölls också att i kooperativen arbetade skickliga arbetare vana vid att producera. Men trots det hade de svårigheter med att sälja sina varor, då handeln var emot dem. Några ansåg att detta talade för att enbart KF skulle producera. Andra framhöll att det bästa vore om kooperativen sålde genom KF och att någon inom KF borde ägna sig åt dem. Kongressens beslut blev att KF:s styrelse skulle ha ett färdigt programförslag till nästa kongress.⁴¹

De svårigheter som kooperativen hade med att sälja sina varor bidrog även KF och konsumentföreningarna till. Kongressen 1904 hade exempelvis beslutat med 17 röster mot 9 att kooperativa företag skulle stödja andra kooperativa företag och att KF:s tidskrift Kooperatören skulle tryckas på Arbetarnas Kooperativa Tryckeri i Stockholm. Men i styrelseberättelsen 1905 omtalades att Kooperatören fortfarande trycktes på ett privat tryckeri av praktiska skäl. På kongressen 1905 framhöll en talare att konsumentföreningarna inte beställde kooperativt tillverkade varor och att de borde ägna sig åt självkritik i stället för att framhålla kooperativens svårigheter.⁴² Och som redan visats skrev Sundell upprörda artiklar om kooperatörer som stödde privata företag för att få så billiga varor som möjligt. Tillsammans visar debatt, programförslag, KF:s och medlemmarnas egen praktik, hur ambivalent man var till produktionskooperativen.

1914 ändrade KF sin stadga i enlighet med IKA:s. Därefter kunde endast konsument- och försäkringsföreningar bli medlemmar. En motivering var att produktionskooperativen "utom det lånade namnet sakna all gemenskap med Kooperationen i betydelsen ekonomisk samverkan till konsumenternas bästa." En liknande motivering för konsumentägda företag framfördes även senare inom KF av förbundssekreteraren Anders Örne. Han menade 1921 att arbetarägda företag ledde till arbetarklassens splittring i olika grupper "med intresse av att så långt möjligt utplundra varandra, tjäna på varandras bekostnad." Dessa påståenden om kooperativens egoism godtar Kylebäck, eftersom han förklarar förändringen 1914 med att konsument- och producentföreningarna ofta kom i konflikt med varandra, då konsumentföreningarna strävade efter att utan vinst tillgodose konsumenternas behov, medan producentkooperativen strävade efter största möjliga vinst.⁴³

Dessa motiveringar kan dock inte accepteras som förklaring till KF:s förändrade attityd. Som redan har visats dominerade i debatten före 1910 argument

som framhöll kooperativens svårigheter att överleva, dvs de var inga vinstriska företag. Detta ansågs främst bero på att deras varor inte sålde tillräckligt bra, eftersom konsumentföreningarna ville köpa billigast möjligt. Man var dock positiv till kooperativens förekomst men sökte en alternativ form för varornas försäljning. För att förklara förändringen och varför frågan om produktionen var ett dilemma för Kooperationen, är det nödvändigt att se till medlemmarnas brist på köpkraft och därmed behov av billiga varor och till den marknad, som den kooperativa rörelsen befann sig i. Förhållandena var sådana att Kooperationens princip att vara en rörelse, där man inte skulle "tjäna på varandra" — dvs inte arbeta med vinst — successivt kom att strida mot den praktik KF drev fram.⁴⁴ Verksamheten blev successivt sådan att stordrift och ett stort kapital blev nödvändiga förutsättningar. Och dessa kunde inte förverkligas genom produktionskooperativen.

Hamilton på 1860-talet och Koch vid sekelskiftet framhöll kooperativens brist på kapital och kreditvärigheter. De var mindre företag, ofta inom branscher, där arbetsvillkoren var som sämst, lönerna och priserna som lägst. Samtidigt har Ottermark & Jobring på 1980-talet i likhet med Hamilton på 1860-talet bedömt kooperativ som varken sämre eller bättre än privata småföretag. De förra har påpekat att en svårighet var kooperativens icke-expansiva karaktär. De föreföll inte ha haft någon strävan efter att bli större. De bildades ofta i samband med konflikter med arbetsgivare endast i syfte att trygga sysselsättningen. Om ambitioner att expandera fanns blev dock finansieringen ett problem, då kapital saknades inom Kooperationen och privata banker vägrade låna ut pengar. Produktionskooperativ startades små och förblev små.⁴⁵

Konkurrensen mellan Kooperationen och det privata näringslivet

För att förklara, varför KF:s talesmän slutade stödja produktionskooperativen är det av vikt att ånyo framhålla kooperatörernas krav på och behov av billiga varor samt monopoliseringen i form av karteller och truster som fördrade varorna på den svenska hemmamarknaden. Tillsammans utgjorde detta en drivkraft till strider mellan den kooperativa rörelsen och det privata näringslivet. De krav som kooperatörerna själva uppställde för den egna affärsverksamheten i syfte att den skulle bli konkurrenskraftig, ja ännu bättre än det privata näringslivet, och producera billiga varor, är enligt min mening en grundläggande förklaring till att Kooperationen satsade på konsumentägda företag.

En kartell mellan sockerfabrikanter och grosshandlare uppmärksammades på KF:s kongress 1899. I en motion påtalades att följderna därav var att socker i södra Sverige kostade 3—4 öre mer per kilo än i övriga landet. Kartellmedlemmarna hade mot höga böter förbundit sig att inte sälja socker under ett bestämt pris. Motionären önskade att kongressen skulle diskutera frågan och föreslå åtgärder. På kongressen var man enig om att kartellens beteende var oegentligt

men att direkta ingripanden inte kunde ske för närvarande. Däremot ville man väcka opinion genom pressen för att förmå fabrikanterna att sänka priset i södra Sverige.⁴⁶

Därefter behandlade inte kongresserna trust- och kartellväsendet förrän en gäst från Fællesforeningen för Danmarks Brugsforeninger under 1906 års kongress bad om råd och hjälp, då en kartell bestående av de mest betydande svenska trävaruhandlarna inlett en bojkott av den danska föreningen och fått den så effektiv att speciellt nordsvenska trävaruexportörer inte vågade sälja trävaror till Fællesforeningen. Han menade att detta "återigen är kampen mellan kapital och förbrukare, som här genom den nämnda trusten är oss påtvungen." Enligt protokollet förekom ingen diskussion eller några förslag till åtgärder.⁴⁷ 1905 tog Kooperatören upp problemet med kvarnkartellen och dess höga priser. Man menade att konsumentföreningarna nu var så många att de tillsammans kunde bygga en egen kvarn och sänka priserna med cirka 15—20%. Något beslut fattades dock inte.⁴⁸

KF tycks i stället främst ha angripit den privata detaljhandeln genom vilken man ansåg att kapitalisterna hade "sugrör till varje hems portmonnä." Agitationen var riktad mot det alltför stora antalet handlare. Jämförelser gjordes. 1861 hade det funnits en handlare på 378 invånare; 1907 fanns det en på 165. Var och en skulle ha en rimlig inkomst, vilket fördyrade varorna. I stället ville man ha fler konsumenter per butik, större butiker och raka varuvägar, dvs inga mellanhänder mellan producent och konsument. Antalet konsumentföreningar och KF:s partihandel ökade kraftigt; den senare från en omsättning på 300 000 kronor 1904 till två miljoner 1906. Detta var ett reellt hot mot detaljhandlarnas existens. Dessa gick till motangrepp genom att 1908 i sin tur bilda en riksorganisation. I samband därmed förklarade man i ett cirkulär till alla Sveriges köpmän:

Den kooperativa rörelsen är ett ogräs... . Enig sammanslutning måste till för att kunna befria detaljhandeln, från allt det ogräs, all den slentrian, det parasitpåhäng, som den nu har att dragas med.

Antalet medlemmar i Minuthandlarnas Riksförbund tredubblades 1908—1912. Agitationen mot kooperationen stod i förgrunden och bojkotten blev den privata handelns främsta vapen.⁴⁹

Bojkotter mot KF

Privathandlarnas organisering gav dem större möjlighet att bekämpa kooperationen. En första åtgärd var att söka förhindra KF:s grossisthandel. Den hade startat 1904, blev genast accepterad av producenterna och erhöll gängse rabatter. Privathandlarna, som saknade en gemensam grossisthandel, krävde i kraft av sin nyblivna organisering att antingen skulle rabatterna till KF upphöra eller skulle varje enskild detaljhandlare erhålla samma rabatt som KF. Producenten

terna var ovilliga — KF var en stor och bra kund. Först efter hot om bojkotter gick några producenter med på kraven och KF:s rabatter på såpa, choklad och socker drogs in.⁵⁰

KF:s grossisträttigheter för socker gällde endast Stockholm och försök gjordes 1910 att få samma förmån över hela landet. Sockertrusten, som behärskade 97% av marknaden, avvisade kravet med motiveringen att KF hade en svag ekonomisk ställning. KF importerade då tyskt socker, vilket blev ett sådant hot för trusten att den gav med sig och åter erkände KF:s rätt att vara sockergrossist för Stockholm, medan övriga landet försörjdes från en privat grossist i Malmö. Redan 1907 hade Axel Pählman, förbundssekreterare efter Sundell 1910, föreslagit att Kooperationen skulle starta ett eget sockerbruk: "Mot denna makt som heter sockertrusten, resa sig en annan starkare makt som heter konsumenternas gemensamma intressen." 1912 diskuterade man åter inom KF att anlägga en egen sockerfabrik. Detta skedde aldrig men 1917 fick KF fullständiga rättigheter som grossist för hela landet.

Under såpbojkotten agerade KF på ett liknande sätt. KF:s ansökan 1908 hos såpkartellen om att erhålla fullständiga grossisträttigheter avsågs. 1909 krävde Minuthandlarnas Riksförbund att varje privathandlare skulle jämställas med KF beträffande de rabatter som trots allt gavs. Detta medförde att KF:s rabatter försämrades. Alla fabrikanter i såpa var dock inte med i kartellen, varför KF:s strategi var att söka kontakt med dem som stod utanför samt förklara sig beredd att starta en egen såpfabrik. Åtgärden gav effekt och 1911 erkände såpkartellen KF som grossist.

Även under chokladstriden knöt KF kontakt med företag utanför kartellen. Men dessutom fanns en utländsk kooperativ partihandel, från vilken choklad importerades. Packningen skötte KF själv och planerade samtidigt för en egen fabrik.⁵¹

Detaljhandelns bojkotter försvagade inte Kooperationen utan snarare detaljhandeln själv, då KF på område efter område tog upp en egen grossistverksamhet. Kartellerna såg KF som en bra kund och gav åter grossistrabatter dels när KF hade visat att det fanns andra producenter att göra affärer med och dels inför hotet om en kooperativ produktion.

KF:s framgångar var så goda att kooperatörernas tro på Kooperationens betydelse för ett alternativt samhälle stärktes. Denna tro förstärktes också genom socialdemokraters och liberalers uppmärksamhet i riksdag och regeringspolitik. I riksdagen krävdes åren 1909—1911 ett flertal gånger dels utredning om monopolbildningarnas verksamhet och dels statlig övervakning av dem. Kooperationens betydelse framhölls, då monopolen och deras metoder hade blivit kända tack vare KF:s strider.⁵² Regeringen Staaft tillsatte 1911 en kartell- och trustutredning för att bland annat utreda sockertrusten. När utredningens krav på tullsänkningar för att pressa sockerpriset inte vann riksdagens majoritet, framhöll socialdemokraterna att staten saknade medel att förhindra missförhållanden på grund av monopolbildningar. Och Richard Sandler framhöll att KF hade en förmåga att sätta sig i respekt hos truster som staten inte hade.⁵³

Margarinstriden

Om margarin blev det en hård strid mellan kartellen och detaljhandeln på ena sidan och KF på den andra. Sundell och Pählman menade i samband därmed att trustväsendet var en naturlig ekonomisk företeelse i det kapitalistiska systemet och att protester och lagar var meningslösa. Det enda som hjälpte var att "det organiserade konsumentintresset" reste sig mot "det organiserade fabrikantintresset" och tvingade det senare att arbeta i "fullt ljus". Örne framhöll dessutom att trusternas internationella samverkan måste bemötas med "konsumenternas organisation i ett mellanfolkligt förbund."⁵⁴

En första margarinkartell är känd 1901—1904. På grund av den låg priserna på svenskt margarin högt i förhållande till utländskt. 1905—1911 fanns en produktionskartell mellan samtliga margarinföretag utom två. Kartellen tillämpade en kvotering av produktionen mellan företagen samt gemensamma priser, rabatter, förpackningar, kvaliteter och reklam. Priserna låg fortfarande högt i jämförelse med utländskt margarin. När priserna steg synnerligen kraftigt 1908 köpte KF en av de fabriker som låg utanför kartellen. Därefter utbröt en ömsidig bojkott. KF spred 350 000 bojkottcirkulär och över hela landet bojkottades privat margarin. Kooperationen fick stöd av LO, arbetarkommuner och fackföreningar. Kartellen svarade med att sänka priserna synnerligen kraftigt från 1,75 till 1,10 per kilo. KF:s produktion omfattade 4,2% av landets totala, men detta var tillräckligt för att sänka priserna. Effekten av den kooperativa konkurrensen bedömdes som positiv för landets alla konsumenter. De beräknades ha sparat fyra miljoner kronor åren 1909—1911 på de sänkta priserna. Konkurrensen medförde också att grossistpriserna sjönk kraftigt. Detta kom dock inte konsumenterna till godo utan grossisterna som ökade sin vinst. En annan effekt var att kartellen troligen på grund av oenighet mellan medlemmarna upplöstes 1911. Senare under 1911 återupptogs dock kartellsamarbetet och till världsmarknadspriset lades åter tullkostnaden.⁵⁵ Vinsten för den privata margarinindustrin kan ses som bekräftelse på hur effektivt kartellsamarbetet var. 1911 var branschens medelvinst 1,6%; 1912 18,6%; 1913 19,2%; 1914 25,4%.⁵⁶

Margarinstriden gav kooperatörerna den positiva erfarenheten att en kartell kunde besegras. Men dessutom visade inköpet av den första fabriken också på svårigheterna med konsumentägda företag. Fabriken ansågs vara otidsenlig och kvaliteten på margarinet var dåligt. KF hade inte resurser nog för att driva fabriken utan den tidigare ägaren arrenderade den. 1913 köpte han tillbaka den. Men utifrån KF:s då rådande resurser var förvärvet av fabriken en kraftanstängning.⁵⁷

För KF stod det klart att villkoret för att inte bara under en kort tid utan för att också i längden kunna besegra en kartell var bättre teknik och större styrka än denna. Detta visade det snabbt återupptagna kartellsamarbetet, de återigen höjda priserna och de fortsatta goda vinsterna för kartellen.

Detta perspektiv är nödvändigt för att förklara den ambivalens som fanns

och som fortsatte att finnas inom Kooperationen, när det gällde varuproduktionen. I striderna med sockertrusten och såp- och chokladkartellerna var KF påverkad av dessa både positiva och negativa erfarenheter, vilket innebar att det inte enbart var tomt hot att starta fler egna företag, även om margarinstriden trots framgångar samtidigt visade att det var klokast att dröja. Striderna visade att Kooperationen måste vara bättre än de privata företagen för att konkurrera, varför svårigheterna indirekt påskyndade en konsumentägd, central produktion och en kooperativ kapitalbildning.

Kooperatismen inför 1920-talet

Erfarenheten att monopolen endast kunde bekämpas, om de kooperativa företagen var minst lika bra och helst ännu bättre än dessa påverkade beslutet 1914, att produktionen skulle vara konsumentägd och ledas centralt genom KF. Därefter var KF inte längre öppet för produktionskooperativen. Förändringen kan tyckas oväsentlig. Men kooperativen hade inneburit ett accepterat av ett produktions sätt på sina egna villkor, medan konsumentägda företag byggde på principen att de skulle arbeta på samma sätt som de privatägda men bli ännu bättre. Produktionskooperativen beaktade speciellt arbetsvillkoren, medan de konsumentägda såg till konsumenternas, främst de lägre klassernas, behov av billiga varor. Förändringen kom successivt och hängde intimt samman med KF:s kapitalbildning, som främst skedde genom den sk sparkassan och genom partihandeln.

De svårigheter KF hade med att få lån i privata banker i samband med köpet av margarinfabriken 1909 fick stor betydelse för viljan att bygga upp ett eget kooperativt kapital. Margarinstriden visade att detta var ett nödvändigt villkor för att konkurrera med privata karteller. Sparkassan, där medlemmarna kunde placera sina pengar, hade startat 1908 och KF gav 1909 ut sk folkreverser för att finansiera margarinfabriken. Tillsammans blev folklånet och sparkassan så framgångsrika, att KF 1910 stod ekonomiskt oberoende i förhållande till privata banker och leverantörer för den affärsverksamhet som då bedrevs. 1912 fanns en miljon kronor i inlånade medel; 1917 fem miljoner. Sammantaget för perioden var det dock vinsten från partihandeln som blev den viktigaste källan till kapitalbildningen.⁵⁸

Men samtidigt var detta kapital ännu inte stort nog för att starta en egen produktion, om det skulle ske på de villkor, dvs stordrift med bästa möjliga teknik, som KF:s ledning tänkte sig det.⁵⁹ KF:s ledning avvisade troligen på grund därav alla krav som kom från medlemmarna om att starta egna företag.

1908 hade exempelvis föreningarna i Östergötland velat starta en kvarn. Detta avvisade KF:s ledning med motiveringen att KF skulle starta en sådan, när tiden var mogen. Distrikten skulle hålla sig till sin uppgift — agitationen — och inte försöka organisera produktionen. 1912 gav ledningen ett löfte om en snar produktion efter ett flertal motioner i frågan. Ingenting hände och ett fler-

tal krav åren 1912—1917 avvisades. 1917 lovade man åter att upprätta en plan för produktionen. Men ingenting hände.⁶⁰

I detta sammanhang måste KF-ledarnas strävan efter en organisatorisk förändring ses, vilken pågick från omkring 1912 parallellt med medlemmarnas allt intensivare krav på en egen produktion. För att förklara denna strävan anser jag, att det är nödvändigt att se den som en förutsättning för att de nya "affärsprinciperna" skulle kunna genomföras under 1920-talet. Omorganisationen som kom 1917 ledde de facto till ökad makt för KF:s direktörer. Den tidigare kongressvalda styrelsen skulle ersättas av en mindre styrelse omfattande minst fyra personer, varav tre samtidigt var chefer för KF:s affärsavdelningar, samt ett förvaltningsråd som utsåg och kontrollerade styrelsen. Därefter förekom vid en rad tillfällen anklagelser från förvaltningsråd och kongress att styrelsen åsidosatte medlemsinflytandet.⁶¹

Bakom den avvaktande hållningen mot att starta egna företag låg både behovet av att trygga ett stort kapital för att kunna producera med ny teknik och stordrift och behovet av att öka styrelsens makt för att genomföra en produktion på dessa villkor. Men det förelåg säkerligen också ett moraliskt dilemma, eftersom grundprincipen för Kooperationen till skillnad från kapitalismen innebär att rörelsen arbetade utifrån icke-vinst principen. Detta dilemma kan anas i kontorschefen Albin Johanssons program 1914 för produktionen. I det sades att den kooperativa produktionen å ena sidan aldrig fick bli ett självändamål utan endast skulle bedrivas om den hade en önskad effekt på varor och priser. Men för att uppnå denna effekt måste å andra sidan "det kooperativa företaget ... vara det mest konkurrenskraftiga, då det annars kan ifrågasättas, huruvida det är berättigat."⁶²

Sammanfattningsvis; den kooperativa ideologin stod för ett eget samhälleligt och ekonomiskt system som byggde på att alla konsumenter och arbetare skulle bli kooperatörer. Men i praktiken var det främst arbetarna som tilltalades av den, då Kooperationens mål var att avskaffa kapitalismen och dess grund var frihet från staten, decentralisering, icke-vinstprincipen och självverksamhet. Kooperationen var därför redan från början ett konkurrerande alternativ både till kapitalismen och till socialdemokratien. Det som främst skiljde kooperatismen från socialdemokratien var synen på staten och produktionen. Kooperatörerna och socialdemokraterna konkurrerade om samma medlemmar, arbetarklassen. Dessutom var den kooperativa praktiken ett hot främst för den socialdemokratiska ledningen, då denna praktik, om den var framgångsrik, indirekt förstärkte den politiska betydelsen för de grupper inom SAP som önskade en decentraliserad, arbetarägd produktion.

Inom KF:s ledning fanns fram till 1914 ett starkt stöd för en *decentraliserad produktion* i form av kooperativ, ägda av arbetare eller konsumenter. Denna produktionsform stred mot de socialdemokratiska ledarnas uppfattning att produktionsmedlen skulle vara centraliserade och statsägda samt att produktionen skulle ske i stordriftens form med utnyttjande av all tillgänglig teknik och ve-

tenskap. För dem var kooperativen ett hot mot kulturframsteg och välstånd.⁶³ För kooperatörerna var *friheten från staten* en av de viktigaste grundsatserna. Det har redan nämnts att signaturen P-on inför 1906 års kongress ansåg att "statskassan" tillhörde utsugarna. Han föreslog en förändring av statens möjligheter till inkomster exempelvis genom att ta bort tullarna, att staten slutade att betala till improduktiva yrken och att en jordvärdesskatt infördes som förhindrade spekulation i jord så att jorden kunde återgå till det arbetande folket.

I 1906 års programförslag stadgades: "självhjälp utan statsunderstöd eller gåvor".⁶⁴ Och KF förklarade 1921 att Kooperationen i enlighet med IKA:s mål ville:

som en fullt oberoende organisation med egna arbetsmetoder, ersätta den på vinst inriktade hushållningen med ett kooperativt system organiserat i hela samhällets intresse och grundat på principen om ömsesidighet och självhjälp.

I dessa sk *egna* arbetsmetoder hade KF dock successivt integrerat delar som sammanföll både med socialdemokratin och kapitalismens produktionsätt. Den framtida produktionen skulle vara konsumentägd, administrerad centralt av KF och under stordriftens former; kapitalbildningen ökade tack vare bland annat en vinstrisk grossistverksamhet.

Inför 1920-talet stod den kooperativa rörelsen med ett tämligen stort kapital och delvis egna metoder i hård konfrontation med det privata näringslivet, som man ville avskaffa. Kooperationen fick dessutom stöd från statliga utredningar som exempelvis den om mellanhandssystemet. Sakkunniga berättar att 1920 låg detaljhandelns priser synnerligen högt i förhållande till partihandelns, varför man hade publicerat listor i pressen med skäliga "högsta priser". Det fick effekt och priserna sänktes. Ofta skedde det tack vare allmänheten som vägrade betala de högre priserna. Trots denna framgång framhöll de sakkunniga att av alla olika åtgärder som hade prövats mot monopolpriser var den kooperativa konkurrensen den mest effektiva.⁶⁵

Möjligheterna att starta konsumentägda företag var nu goda. Inom KF var man främst intresserad av de branscher, där det fanns karteller och truster. Den första fabriken blev en margarinfabrik 1921 och margarinkartellen angreps för sina höga priser som främst drabbade låginkomsttagarna. Men en antydan till nya argument för en kooperativ produktion fanns också. Kooperativ konkurrens kunde vara bra även för det privata näringslivet och samhället i stort genom att tvinga företag till rationaliseringar och ny teknik som de annars försummade i skydd av kartellen.⁶⁶

Analysen har visat betydelsen av att undersöka både teorier och ekonomiska praktiker. Ömsesidigt bestämde och förändrade de den kooperativa ideologin, vars mål förblev detsamma under perioden 1900—1920, medan medlen förändrades under påverkan bland annat från rådande kapitalistiska ekonomi.

Noter

1. Denna artikel ingår i mitt projekt, *Planering och Välstånd. Om karteller och truster i svensk industri 1900—1960 samt deras effekter för arbete och levnadsstandard*, som finansieras av Arbetsmiljöfonden.
2. Millbourn 1987, 1990 ex kap 6, 12.
3. Kylebäck 1974; Ruin 1960 kap IV, Tingsten s 325—350. För biografi över personer som nämns i texten, se Nilsson 1959.
4. Begreppet *kooperatism* använde Anders Örne först 1921 i en broschyr. För ideologibegreppet, se Millbourn 1990 kap 2.
5. Danielsson 1898 s 14, 22; Arb 27/3, 30/3, 2/4, 1897, Nya fält för arbetareorganisationen I, III, IV, sign D. Arb 28/1 1898, För dagen. Om kooperativa distributionsföreningar; Arb 3/2 1898, Om kooperativa konsumtionsföreningar 1; Stadgar för föreningen PAN 1898.
6. Carleson, Den stora Dagen. 1894, i Lucifer s 26; SD 8/10 1894, Kunna konsumtions- och produktionsföreningar gagna arbetarerörelsen? sign A.R.; SD 16/10, 22/10 1894, Den kooperativa föreningsidéen II, III sign A.R.
7. Arb 5/2 1898, Om kooperativa konsumtionsföreningar II; Arb 24/3 1899, Kooperativa föreningen PAN, sign D. Se äv Millbourn, Kreditkonst (KVT 1982/4).
8. SD 16/6 1899, Kooperativ konferens.
9. Protokoll från partistyrelsens VU den 12/6 1899.
10. KF:s kongress 1899 s 8, 11ff, 17, 25ff, 30. Jfr Kylebäck 1979 s 13; Ruin 1960 s 13 att Koch blev förbundssekreterare 1899. Koch var först 1903—1904 sekreterare och blev Kooperatörens redaktör år 1904 (KF:s kongress 1903 s 149ff; 1905 s 211f).
11. Kylebäck 1979 s 12.
12. SOU 1924:37 s 96, 100ff, 262, 268.
13. Trustlagstiftningskommitténs betänkande 1921.
14. Lindgren 1927 s 71, 75ff; Montgomery 1921 s 164, 259; Myrdal 1933 s 110, 199 (tab A); SOU 1924:37 s 7ff, 92ff.
15. I mindre samhällen torde merparten av arbetarna haft koloni och gris, se Millbourn 1980 s 27, 70.
16. Dalkvist 1899 s 82, 84; D förnekade i del 3 (1911 s 30ff) att löneökningarna berodde på facken. Han önskade en försonande syn från fackets sida mot företagarna, då intressena var ömsesidiga. Enligt möte i PS VU 26/9 1899 avslogs Dalkvists begäran att SAP skulle köpa in hans bok med motiveringen att bokens uppgifter var otillförlitliga. Boken har använts flitigt av forskare dock utan en källkritisk granskning.
17. SOU 1924:37 s 71ff, 96, 100ff, 262, 268. Gustafsson 1969 s 12, 14f antar att europeiska arbetare i allmänhet fick det bättre men att klasskillnaderna ökade; lönerna steg med 3% och företagarnas inkomster med 6% åren 1893—1913 i Tyskland.
18. Hirdman 1983 s 18—25 (tab not 9); SOU 1924:37 s 71ff.
19. Millbourn 1980 s 68f. Medlemmarna anses främst ha varit arbetare, medan kravet på kontanthandel anses ha uteslutit de fattigaste (Ruin 1960 kap IV; Sjölin 1968 s 132ff, 148ff).
20. Lindgren 1927 s 40f; Nilsson 1959 s 244; Ottermark&Jobring 1985 s 27; Wessel 1916 s 195—199.
21. Jansson 1985 s 205f; Ruin 1960 s 4f.
22. Millbourn 1990 s 267f; Nilsson 1959 s 246ff; Ragnerstam 1986; Stadgar för sällskapet "Arbetarnes Ring" i Lund, daterat 17 jan 1884; Truedsson 1958 s 35—40.
23. KF:s kongress 1900 s 19, 38f; Ottermark & Jobring s 13.
24. KF:s kongress 1900 s 19, 38f; 1901 s 84; 1906 s 287f, 294; Koch 1904 s 3; Se Kylebäck s 20 och Ruin 1960 s 23 för antalet föreningar och medlemmar 1900—1938.
25. Lundh 1987 s 75; Nilsson 1959 s 245; Ottermark&Jobring s 27.
26. KF:s styrelseberättelse 1913 s 38; Lundh 1987 s 75, 79f; Ottermark&Jobring 1985 s 13; Ruin 1960 s 21.

27. Henriksson-Holmberg 1910; Hamilton 1865; Strindberg 1884.
28. Hasselmann 1971 s 22ff, 29f; Watkins 1971 s 40, 61f. Om det engelska systemet se, Kooperativa Klassiker 1974 artiklar av Öhrne s 77—96, 121ff; Von Koch s 16—54.
29. Se Kooperativa klassiker 1974 s 11—55; KF:s kongress 1904 s 203; 1905 s 212, 1906 s 309ff; Kooperatören 1911 nr 2 (citaten), 13, 21.
30. Kooperativa klassiker 1974 s 11 (1898), s 16, 33f (1899), 55 (1901).
31. Kooperatören 1904:7.
32. KF:s kongress 1906 s 309—311.
33. KF:s kongress 1906 s 309ff; Kooperativa klassiker 1974 s 13f (1898), 29ff (1899); Kooperatören 1905:11.
34. Kooperativa klassiker 1974 s 12ff (1898), 16ff, 49, 53 (1899).
35. KF:s kongress 1905 s 211f, 259; Kooperatören 1905:11, 1906:1; 1907:21 (Sundell citatet).
36. KF:s kongress 1901 s 85; Von Koch 1904 s 2.
37. KF:s kongress 1906 s 287f, 294; Sjölin 1949 s 55f.
38. KF:s kongress 1904 s 191; 1905 s 243, 264.
39. KF:s kongress 1906 s 309ff.
40. KF:s kongress 1906 s 311ff.
41. KF:s kongress 1906 s 316, 341f, 345, 348. Jobring& Ottermark 1985 s 20f och Dahmén 1950 har bekräftat att kooperativ oftast har bildats i samband med konflikter.
42. KF:s kongress 1904 s 165f; 1905 s 211, 259.
43. Kooperativa klassiker 1974 s 111—115, 119 (citat 2); Kylebäck 1974 s 69f (citat 1).
44. Örne 1957 (1919) s 22ff betecknar grundsatsen om överskottets fördelning, icke-vinst principen, som kooperationens viktigaste.
45. Hamilton 1865 s 124f, 138ff; Hasselmann 1971 s 24; Ottermark&Jobring s 20ff; Watkins 1971 s 36f. Dahmén 1950 anser detsamma om kooperativen men för åren 1919—1939.
46. KF:s kongress 1899 s 21f.
47. KF:s kongress 1906 s 284.
48. Kooperatören 1905:11.
49. Kooperativa klassiker 1974; Kylebäck 1974 s 36, 42ff; Ruin 1960 s 11f, 50ff; Sjölin 1949.
50. Kylebäck 1974 s 36, 42f; Stolpe 1969 s 117f.
51. Gjöres 1963 s 263f, 278ff; Kooperatören 1911 nr 1, 4, 13, 19; Kylebäck 1974 s 76ff; Sjölin 1949 s 79ff.
52. Se ex motion nr 1, 248 AK 1910; nr 56, 202, 203 AK 1911; Frisinnade landsföreningens allmänna program 1911 s 10.
53. Kartell- och trustutredningen 1 s 87—95; Motion 96 FK, nr 221 AK 1913; Prop 110 1925
54. Kooperatören 1910, 1911:18.
55. Ljunggren 1912 s 69f, 105; 1924 s 4f (otr ms); Kooperatören 1911 nr 9A, 10, 11, 14, 19; Sjölin 1949 s 72—77; Stolpe 1969 kap 20; Tull- och Traktatkommitténs ... nr 12 s 60, 114, 116; ibid nr 36:1 s 263, 270; ibid nr 36:2 s 134; Wohlin 1915 s 24, 60.
56. Sv aktiebolags balansräkningar (SOU 1929:4) s 365, 367.
57. Kylebäck 1974 s 106, 129; Stolpe 1969 kap 20.
58. Kylebäck 1974 kap 3, 101f, 107; Ruin 1960 s 10, 53ff, 156f; Sjölin 1949 s 75—79; Stolpe 1969 s 119ff.
59. Stolpe 1969 s 134f.
60. Kylebäck 1974 s 76f.
61. Nilsson 1959 s 267f; Ruin 1960 s 116—129; Stolpe 1969 s 136f, 189—193.
62. Citerat från Stolpe 1969 s 134f.
63. Millbourn 1990 kap 3, 4, 10, 11. Kooperativen tycks inte heller ha fått fackförbundens stöd, då de var svåra att förena med kollektivavtal (Johansson 1982 s 63ff, 96, 310ff; Lindbom 1938 s 350ff). När även KF tar avstånd ifrån dem hade de stöd endast av

SAC, bildat 1910, om de var syndikalister, förstås.

64. KF:s kongress 1906 s 312f.

65. Mellanhandssakkunnigas betänkande... 1922 s 56f, 79ff, 91f.

66. För 1920-talet se Millbourn 1975

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Socialdemokratiska Partistyrelsens VU protokoll 1899, i Socialdemokratiska Partistyrelsens arkiv, Stockholm.

Ljunggren Adolf, "Monopolistiska sammanslutningar inom svensk industri". Dat 24 april 1924, i *Tull- och Traktatkommitténs arkiv*, Riksarkivet.

Tryckta källor

Berättelser över Kooperativa förbundets kongresser 1899—1906, 1914. Stockholm 1912, 1915 (KF:s kongresser 1899—1906, 1914)

Dalkvist Otto, *De svenska industriarbetarnas läge 1—3. Variationer i arbetslönerna under perioden 1860—1911*. Stockholm 1899—1911.

Danielsson Axel, "Social Självhjälp", i *Svenska Folkets öreskrifter nr 22*. Stockholm 1898.

"Frisinnade landsföreningens allmänna program, antaget vid landsmöte i Stockholm den 21—23 maj 1911", i *Frisinnade Landsföreningens småskrift nr 6*. Stockholm 1911.

Hamilton Gustaf, *Om arbetsklassen och arbetareföreningar*. Lund 1865.

Kartell- och trustutredningen 1: "Sockerindustri och sockerbeskattning i Sverige samt Danmark och Tyskland." Stockholm 1913.

Koch GH von, *Om kooperativa företag*. Stockholm 1904.

Kooperativa Förbundets styrelse- och revisionsberättelse 1913 jämte statistiska tabeller. Stockholm 1914.

Kooperativa Klassiker. Dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria. Stockholm 1974.

Ljunggren Adolf, *Ekonomiska sammanslutningar av monopolistisk natur i Sverige*. Stockholm 1912.

Mellanhandssakkunniges betänkande angående olägenheterna vid mellanhandssystemet. Stockholm 1922 (SOU 1922:20).

Socialdemokratiska Partistyrelsens Redogörelse 1 jan—31 dec 1898. Stockholm 1899.

Stadgar för föreningen PAN 1898 (Arbetarrörelsens arkiv Malmö).

Stadgar för sällskapet "Arbetarnes Ring" i Lund, den 17 jan 1884 (Lunds Universitetsbibliotek, okat småtryck).

Svenska aktiebolags balansräkningar åren 1911—1925. (SOU 1929:4). Stockholm 1929.

Trustlagstiftningskommitténs betänkande. Förslag till lag om vissa åtgärder beträffande monopolistiska företag och sammanslutningar. Uppsala 1921.

Tull- och Traktatkommitténs utredningar och betänkanden:

Nr XII: Jarl Lublin, "Margarinindustrins utveckling med särskild hänsyn till förhållandena före världskriget". (SOU 1922:40). Stockholm 1922.

Nr 36: "Betänkande angående tullsystemets verkningar i Sverige före världskriget." Del I och II (SOU 1924:37, 1924:38). Stockholm 1924.

Öhrne Anders, *Kooperatismen. En redogörelse för den kooperativa samhällsuppfattningen*. Stockholm 1921.

Tidningar och tidskrifter

Arbetet (Arb) Lucifer
 Kooperatören Social-Demokraten (SD)

Litteratur

- Dahmén Erik, *Svensk industriell företagverksamhet 1919—1939*. Lund 1950.
 Gjores A, *Stormår*. Stockholm 1963.
 Gustafsson Bo, *Marxism och revisionism*. Uppsala 1969.
 Hasselmann Erwin, *Rochdalegrundsatserna. De kooperativa idéernas historia*. Stockholm 1971.
 Henriksson-Holmberg Gustaf, *Syndikalismen. Dess väsen, teori och taktik*. Stockholm 1910.
 Hirdman Yvonne, *Magfrågan*. Stockholm 1983.
 Jansson Torkel, *Adertonhundratalets associationer*. Uppsala 1985.
 Johansson Ingemar, *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870—1910*. Stockholm 1982.
 Jörberg Lennart, "Några tillväxtfaktorer i 1800-talets svenska industriella utveckling", i *Kring industrialismens genombrott i Sverige*. Stockholm 1966.
 Kylebäck Hugo, *Konsumentkooperation och industrikarteller, ...* Göteborg 1974.
 Kylebäck Hugo, *Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige*. Göteborg 1979.
 Lindbom Tage, *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst*. Stockholm 1938.
 Lindgren John, *Det socialdemokratiska partiets uppkomst i Sverige 1881—1889*. Stockholm 1927.
 Lundh Christer, *Den svenska debatten om industriell demokrati 1919—1924*. Lund 1987.
 Millbourn Ingrid, *Arbetare kring 1900*. Landskrona Kulturnämnd 1980.
 Millbourn Ingrid, "Kooperation och karteller", i *Vår tids historia i ord och bild*. Helsingborg 1975.
 Millbourn Ingrid, "Kreditkonst — Kooperativa Förbundet och kvinnan 1900—1940", i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift 1982/4*.
 Millbourn Ingrid, "Strejken kan väl inte i alla himlars namn börja i Trosa! Om socialdemokrater och 1902 års strejker", i *Över Gränser. Festskrift till B Odén*. Lund 1987.
 Millbourn Ingrid, "Rätt till maklighet." *Om den svenska socialdemokratins läroprocess 1885—1902*. Stockholm/Stephag 1990.
 Montgomery Arthur, *Svensk tullpolitik 1816—1911*. Stockholm 1921.
 Myrdal Gunnar, *The cost of living in Sweden 1830—1930*. Vol 1. Stockholm 1933.
 Nilsson Karl, "Kooperationen", i *Arbetets Söner del 3*. Örebro 1959.
 Ottermark Kent & Jobring Ove, *Arbetskooperativa villkor och möjligheter i ett historiskt rörelseperspektiv*. Kooperativa Institutet. Stockholm u å (1985).
 Ragnerstam Bunny, *Arbetare i rörelse*. Stockholm 1986.
 Ruin Olof, *Kooperativa förbundet 1899—1929*. Lund 1960.
 Sjölin Walter, *Med förenade krafter*. Stockholm 1949.
 Sjölin Walter, *Detaljhandeln och krediten*. Stockholm 1968.
 Strindberg August, "Om det allmänna missnöjet, dess orsaker och botemedel", i *Likt och olikt*. Häfte 1. Stockholm 1884.
 Stolpe Herman och Sven, *Boken om Albin Johansson*. Del 1. Stockholm 1969.
 Tingsten Herbert, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*. Del 2 Stockholm 1967.
 Truedsson Hans, *Arbetarrörelsen i Lund under epoken 1850 till 1950*. Lund 1958.
 Watkins William, *Internationell kooperation*. Stockholm 1971.
 Wessel Nils, *Svenska typografernas historia*. Del 1. Oskarshamn 1916.
 Wohlin Nils, *Driftkoncentrationen i svensk fabriksindustri. En industristatistisk undersökning*. Stockholm 1915.
 Örne Anders, *De sju grundsatserna*. 1 uppl 1919, Stockholm 1957.